

ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ТЕОРІЙ

Визначаються загальні характеристики теорій політичної модернізації на різних етапах їх розвитку. Акцентується увага на чинниках стабільності та місці кризових явищ у політичних системах, що модернізуються.

Ключові слова: політична модернізація, теорії модернізації, кризи модернізації, чинники політичної модернізації.

За роки незалежності України проблематика політичної модернізації не втратила своєї актуальності. З розвитком політичних процесів на пострадянському просторі стає зрозумілим, що не існує універсальної моделі ефективної політичної модернізації. У перехідних суспільствах процеси модернізації розгортувались на певній національній основі та обумовлювалися впливом сукупності чинників. Різним країнам була притаманна своя специфіка модернізації та різна міра її ефективності. В деяких країнах навіть спостерігалися модернізаційні кризи. Все це привертає увагу до необхідності перегляду усіх тих чинників, що сприяють ефективній політичній модернізації. Для вирішення цього завдання необхідно проаналізувати основні теорії модернізації.

Сучасні концепції модернізації становлять собою один з найбільш значущих напрямків вивчення політичних процесів. Впродовж другої половини ХХ ст. розвиток даних концепцій здійснювався зусиллями в основному зарубіжних вчених. За період більш ніж півстоліття був створений ряд теорій модернізації, які уточнювалися, піддавалися критиці і коректуванню за мірою їх співвідношення з реальними політичними процесами, що відбувалися в різних політичних системах.

Термін «модернізація» в перекладі з англійської означає осучаснення і позначається наявністю ряду характеристик, властивих сучасному суспільству. Це поняття неодноразово конкретизувалося вченими на різних етапах розвитку теорій модернізації. Німецький дослідник В. Цафф розглядає модернізацію: «1) як секулярний процес, розпочатий індустріальною революцією, в ході якого розвинулася

невелика група модернізованих суспільств; 2) як багатоманітний процес, в ході якого ті, хто відстав, наздоганяють тих, хто пішов вперед»; 3) як спробу модернізованих держав дати відповідь на нові виклики на шляху інновацій та реформ [1, с. 14].

Американський дослідник С. Ваго визначає модернізацію як «процес, за допомогою якого аграрні суспільства трансформуються в індустріальні. Цей перехід обумовлює розвиток передової індустріальної технології та політичних, культурних, соціальних механізмів, що є адекватними завданням підтримки, керівництва і використання даної технології» [2, р. 129].

Подібним чином виглядають узагальнені інтерпретації поняття модернізації. Проте все різноманіття підходів до розуміння сутності модернізації, бачення її особливостей і механізмів, що накопичилися в політичній науці більш ніж за 50 років, може бути виділено при аналізі основних етапів розвитку модернізаційної теорії.

Вперше термін «модернізація» став використовуватися в 50-і рр. XX ст., при цьому спочатку він використовувався для позначення процесів індустріалізації, урбанізації, секуляризації тощо, які мали місце в країнах, що розвиваються, за аналогією із західними суспільствами. Пізніше в 60-і рр. XX ст. поняття модернізації стало використовуватися в політичному контексті. Під політичною модернізацією почали розумітися політичні перетворення в західних країнах та країнах, що розвиваються.

Загальною рисою перших концепцій політичної модернізації був універсалізм у питанні напрямків політичних перетворень у країнах третього світу. Відносно цих країн модернізація була нічим іншим як трансформацією домодерністського суспільства в соціальну організацію, характерну західним країнам. Передбачалося, що розвиток всіх країн повинний відбуватися в одному напрямку, мати одні і ті ж стадії і закономірності і відповідати в цілому західній моделі розвитку. Досвід західної цивілізації бачився теоретиками перших концепцій модернізації основою моделі, згідно з якою модернізація розглядалася як єдиний універсальний шлях сходження суспільств від традиційності до сучасності.

Очевидно, що в теорії модернізації основними категоріями стали «традиція» і «сучасність». Спочатку, на перших етапах розвитку модернізаційної теорії, ці категорії розглядалися як протилежності. У перших роботах з проблематики модернізації процес переходу від традиційного до сучасного суспільства характеризується низкою особливостей.

По-перше, революційністю, що вимагає кардинальних змін у соціальних системах. М. Леві трактував модернізацію як «загальну соціальну революцію», що йде настільки далеко, наскільки це можливо без руйнації самого суспільства [3, р. 79].

По-друге, підкреслювалася глобальність процесів модернізації. На думку С. Блека, модернізація — це процес, за допомогою якого інститути, які історично еволюціонували, швидко адаптуються до нових функцій, що відображає безпрецедентне розширення людських знань та дозволяє здійснювати контроль над своїм оточенням, яке супроводжувало наукову революцію. Цей процес адаптації мав свої коріння і первинний вплив у суспільствах Західної Європи, але в XIX–XX ст. ці зміни поширилися на інші суспільства і втілились у світовій трансформації, яка охопила всі людські відносини [4, р. 7].

По-третє, модернізація характеризувалася незворотною, що передбачало один напрямок змін для всіх типів суспільств. Як зазначалося вище, зразком для перетворення традиційних країн виступало західне суспільство. Про унікальність західного суспільства писав свого часу відомий соціолог М. Вебер. На його думку, до атрибутів сучасного (західного) суспільства належать: 1) розвинуте індустріальне виробництво; 2) раціональні форми влади і управління, формування раціональної бюрократії; 3) розвинуте громадянське суспільство, наявність інститутів, здатних критикувати і контролювати політичні і законодавчі інститути; 4) автономія індивіда внаслідок руйнування традиційних зв'язків (релігійних, сімейних тощо).

Точку зору М. Вебера підтримував не менш відомий соціолог Т. Парсонс. Поряд з унікальністю західної культури вчений звертає увагу на те, що ця культура «не знає собі рівних за адаптивною здатністю» [5, с. 12]. При цьому еталоном суспільства модерну виступають для Т. Парсонса США: «Америка була сприятливим ґрунтом і для промислової, і для демократичної революцій, а також для більш тісного їх з'єднання, ніж це було можливо в Європі» [5, с. 117].

У той же час неовеберіанець Р. Бендикс критикує підхід до розуміння модернізації Т. Парсонса. Дослідник вважав, що процес модернізації ніколи не був прямолінійним і рівномірним, як це уявлялось прихильникам функціоналізму. У кожній країні процес модернізації мав специфічні риси, обумовлені історико-культурними особливостями регіону. Однією з основних причин нерівномірного розвитку суспільств Р. Бендикс вважав збереження соціальних структур, що історично склалися і які навіть у кризових ситуаціях виявляються стійкими. Вчений вказував на також ту обставину, що

масштабні соціальні зміни в одній країні впливають на інші країни. Причому кожна країна, яка стала на шлях модернізації навіть у новій історичній ситуації, якщо не копіювала, то відчула сильний вплив існуючих зразків економічних і політичних змін.

Ідея неоднозначності модернізаційних процесів стала основою досліджень другого етапу розвитку модернізаційних теорій, який припав на 60-70-і рр. XX ст. Основні напрямки критики попередніх теорій були узагальнені Ш. Ейзенштадтом. «Критика ранніх підходів до модернізації була спрямована насамперед проти дихотомії «традиція — сучасність», у тому числі на виявлення неісторичності і західноцентричності цієї моделі. Інший напрям критики відносився до базових теоретичних і аналітичних передумов цієї моделі, особливо її передумов «розвитку» як еволюційного процесу і «функціонально-структурної схеми аналізу улаштування суспільства».

Зокрема, до тем критики ранніх теорій вчений відносив:

- виявлення великого різноманіття традиційних суспільств за мірою того, наскільки їхні традиції затримували або ж, навпаки, полегшували перехід до сучасності;

- підкреслення відмінності між традицією і традиціоналізмом. При цьому традиціоналізм виступає як крайня, негативна реакція на вторгнення сил сучасності. Відповідно, традиція позначалася як загальний накопичувач форм поведінки і сенсів даного суспільства;

- «нове відкриття» факту стійкості в сучасних суспільствах та суспільствах, що модернізуються, традицій, обов'язкових форм поведінки, що йдуть з минулого та посилаються на минулі зразки;

- визнання того факту, що слідом за початковими фазами незалежного розвитку, коли багато хто з нових еліт орієнтувалися в основному на «сучасні», тобто західні моделі, знову починають проявлятися колишні, традиційні принципи й моделі [6, р. 131–132].

На другому етапі розвитку модернізаційних теорій у фокусі досліджень виявилися проблема стабільності політичного розвитку як основи економічного і соціального прогресу. Увага дослідників проблематики модернізації акцентувалася на конкретних чинниках політичної стабільності.

У роботах теоретиків модернізації т. з. «ліберального» напрямку (Г. Алмонд, Л. Пай, Р. Даль та ін.) під модернізацією розумілося формування відкритої соціальної і політичної системи шляхом інтенсифікації соціальної мобільності та інтеграції населення в політичне співтовариство. Показником ефективності політичної модернізації бачився високий ступінь залученості населення в систему політичного представництва і відкритість конкуренції політичних еліт.

Динаміка політичної модернізації вважалася балансом зазначених показників, які у свою чергу дозволяють забезпечити стабільність і порядок.

Г. Алмонд і Д. Пауел наголошували на тому, що політична система для забезпечення стабільності повинна бути спроможною швидко реагувати на появу нових вимог. Модернізація має діставати своє відображення в змінах сутності функціонування політичної системи, які полягають в тому, що в цій системі формується здатність до акумулювання претензій і вимог різних соціальних груп і, отже, — здатність до створення відповідних інститутів для регулювання соціальних процесів; з'являються конкуруючі політичні організації, які поширюють вплив на різні сфери, — політичні партії, які сприяють «легітимній» презентації настроїв усіх шарів суспільства; посилюється централізація урядових функцій; формується та швидко зростає раціональна політична бюрократія; відбуваються мобілізація соціальної периферії, активізація участі в політиці шляхом розширення виборчих прав і розвитку вільної преси, формування опозиційних партій і добровільних асоціацій [7, р. 94–95, 115].

Близьку позицію займав К. Дойч. Відповідно до його точки зору політична модернізація визначається категоріями участі та мобілізації. К. Дойч вважав, що ефективність модернізації залежить від масової участі, яка набуває форму зростаючої політичної децентралізації. «Розширення політичної участі є ключем до політичного розвитку», — стверджував дослідник [8, с. 7].

На соціокультурній складовій модернізації акцентує увагу У. Ростоу. Поширення раціонального цілепокладання і збільшення частки раціональних соціальних інститутів сприяє модернізації. Раціональність організації суспільства модерну є характеристикою свідомості членів такого суспільства. Тому політична модернізація, на думку вченого, здійснюється прогресивною елітою, яка за підтримки «знизу» і «ззовні» ліквідує старі, традиційні інститути влади, створюючи при цьому їх більш сучасну заміну.

На думку ряду теоретиків, ефективність політичної модернізації залежить не тільки від певних структурних чинників, але й від наявності в суспільстві необхідних ментальних настанов і соціально-психологічних передумов. Згідно з Д. Лернером, «модернізація — це свого роду ментальний зсув, досягнення особливого стану розуму, яке характеризується вірою в прогрес, схильністю до економічного зростання, готовністю адаптуватися до змін» [9, р. 8]. Ґрунтуючись на емпіричному матеріалі, науковець проаналізував модернізацію стилів життя і прийшов до висновку, що важливими чинниками модернізації

виступають зростання мобільності, поширення грамотності та засобів масової інформації.

Поряд з передумовами та чинниками політичної модернізації теоретики «ліберального» напрямку зупинилися на вивченні криз, що можуть виникати в умовах модернізаційних процесів. Зокрема, Л. Біндер, Л. Пай та ін. описали п'ять типів модернізаційних криз:

1) ідентичність, яка визначає ступінь і характер розвитку політичної культури особистості;

2) легітимність, яка характеризується ступенем і мотивами публічної підтримки існуючих методів політичного управління;

3) участь, яка показує ступінь перетворення політично пасивного населення в активне завдяки його участі у виборах, у діяльності масових партій, громадських рухів тощо;

4) дистрибуція, що відбиває ступінь рівності в громадському розподілі різних можливостей і благ;

5) проникнення — ступінь ефективності державного управління, здатності держави регулювати конфлікти.

У рамках другого етапу розвитку теорій модернізації поряд з «ліберальним» напрямком виділяється сукупність досліджень, які зазвичай об'єднують у «консервативний» напрямок. Теоретики – «консерватори» переважно використовують інституційний підхід для пояснення чинників модернізації. На їх думку, політичні інститути є пріоритетними в перетворенні режимів і вирішенні завдань політичної модернізації.

Представники «консервативного» напрямку, зокрема С. Хантінгтон, Х. Лінц вважали, що головною проблемою модернізації є конфлікт між мобілізованістю населення, його включеністю в політичне життя і інституціоналізацією, наявністю необхідних структур і механізмів для артикулювання і агрегування їх інтересів. В той же час невідповідність мас до управління, невміння використовувати інститути влади, а, отже, і нездійсненність їх очікувань від включення в політику сприяють дестабілізації політичного режиму.

С. Хантінгтон узагальнює і говорить про пряму залежність між темпами всіх пов'язаних з модернізацією змін і нестабільністю: «Рівень нестабільності залежить від темпів модернізації. ...Що вище темпи змін у напрямку сучасності, то вище рівень нестабільності, в статичній і в динамічній» [10, с. 63]. При цьому найважливішим дестабілізатором в період модернізації виступає «соціальна мобілізація»: «Соціальна мобілізація робить більший дестабілізаційний ефект, ніж економічний розвиток. Розрив між цими

двома формами зміни може бути свого роду вимірювачем впливу модернізації на політичну стабільність» [10, с. 70].

Відповідно до концепції С. Хантінгтона, соціальний механізм і динаміка політичної модернізації виглядають таким чином. Стимулом для початку модернізації є певна сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників, які спонукають правлячу еліту приступити до реформ. Перетворення можуть бути спрямовані на економічні і соціальні інститути, але не зачіпати традиційної політичної системи. Отже, допускається принципова можливість здійснення соціально-економічної модернізації «зверху», в рамках старих політичних інститутів і під керівництвом традиційної еліти. Однак для того, щоб «транзит» завершився успішно, необхідно виконати низку умов і, насамперед, забезпечити рівновагу між змінами в різних сферах життя суспільства. Визначальною умовою є готовність правлячої еліти проводити не тільки економічну, але й політичну модернізацію.

Третій етап розвитку теорій модернізації припав на 80-90-ті рр. ХХ ст. В основі робіт цього часу лежала ідея неспроможності строгого протиставлення традиції і сучасності. Більшістю науковців визнавалося існування різних форм модернізації, у тому числі «застрягання» деяких суспільств на стадії «часткової» модернізації. Цей підхід передбачає існування відгалужень на шляху від традиційності до сучасності, що, у свою чергу, ознаменувало перехід від лінійного бачення процесу модернізації до парціальної моделі, а потім і до парадигми багатолінійної модернізаційної динаміки.

Одним з теоретиків парціальної моделі модернізації вважається Д. Рюшемейєр. «У багатьох суспільствах — писав учений, — модернізовані і традиційні елементи сплітаються в химерні структури. Часто такі соціальні неузгодженості становлять собою тимчасове явище, яке супроводжує прискорені соціальні зміни. Але нерідко вони закріплюються і зберігаються протягом поколінь» [11, р. 756]. Формально під частковою модернізацією розуміється такий процес соціальних змін, що веде до інституціоналізації в одному і тому ж суспільстві щодо модернізованих соціальних форм і менш модернізованих структур.

У другій половині 80-х років отримує свій розвиток концепція модернізації «в обхід модерніті», що припускає політичний розвиток, заснований на збереженні соціокультурних традицій без нав'язування чужих (західних) зразків. Одним з найбільш відомих теоретиків цієї концепції є А. Турен. Вчений започаткував такі поняття, як «контрмодернізація» і «антимодернізація». Під першим терміном розуміється альтернативний варіант модернізації незахідного зразка;

під другим — активну протидію цьому процесу. На думку А. Турена, ці два варіанти і становлять головну тенденцію суспільно-політичного розвитку XX століття, засновану на втраті віри в принцип універсальності.

Теоретики модернізації останньої чверті XX ст. поряд з поняттям «модернізації» широко використовують термін «постмодернізації». Зокрема, Р. Інглхарт наводить перелік специфічних характеристик цього процесу: постмодернізація передбачає відмову від акценту на економічній ефективності, бюрократизації структур влади і науковому раціоналізмі, які були характерні для модернізації, і знаменує перехід до гуманнішого суспільства, до самостійності, багатоманітності, а особливо широкий простір передбачено для самовираження особи [12, с. 269].

Не збігається з наведеним підходом позиція відомого британського вченого Е. Гідденса. Обґрунтовуючи теорію пізнього модерну, Гідденс полемізував з тими, хто вважав, що сучасне суспільство є постмодерновим. На його думку, сучасна епоха є радикалізованим або універсалізованим модерном, за яким може з'явитися постмодерн, який буде чимось відмінним від того, як його уявляли дослідники до Гідденса.

Для вимірювання модерну Е. Гідденс запропонував використовувати чотири інституційні осі: капіталістичне виробництво, індустріалізм, концентрацію адміністративної влади і контроль над засобами збройного насильства. Науковець вважає, що капіталістичне виробництво, пов'язане з індустріалізмом, забезпечує найвищий ступінь економічної ефективності. Національна держава концентрує адміністративну владу і контролює засоби збройного насильства значно ефективніше, ніж попередні типи держави. Внаслідок цього відбувається поширення капіталістичної економіки та системи національних держав по всьому світу. В цьому відношенні процес глобалізації видається Гідденсу як повсюдне поширення тих соціальних інститутів модерну, які спочатку склалися в західних суспільствах. У зв'язку з цим зазначається, що суспільство модерну «характеризується Гідденсом за допомогою універсального набору рис, що виключає множинність і своєрідність регіональних проектів «модерну»» [13, с. 71].

Теорії модернізації отримали додатковий імпульс розвитку після розпаду світової системи соціалізму. В ході переосмислення підсумків соціалістичного розвитку окремі теоретики модернізації прийшли до висновку, що в країнах, які належали до соціалістичної системи, так і не склалася більшість елементів сучасності. Проведені в цих країнах індустріалізація та інші перетворення в економічній і соціальній

сферах не привели до значних модернізаційних успіхів. На думку польського соціолога П. Штомпки, в соціалістичних країнах мала місце «помилкова сучасність», що характеризується дисгармонійним з'єднанням трьох елементів:

- 1) сучасних особливостей в окремих галузях суспільного життя;
- 2) традиційних, домодерністських характеристик у багатьох інших сферах;
- 3) всього того, що одягали у вишуканий одяг для імітації сучасної західної дійсності [14, с. 180].

Поряд зі П. Штомпкою значний внесок у розвиток модернізаційних теорій в 80-90-ті рр. зробив американський соціолог Е. Тірак'ян. Вченим були переосмислені теоретичні основи модернізаційного процесу. Е. Тірак'ян підсумовує уявлення про процеси модернізації таким чином:

- 1) модернізація — результат дій індивідів і колективів — не продукт автоматичного розвитку системи;
- 2) досягнення модернізаційних цілей залежить від наявності ресурсів;
- 3) модернізація — не консенсусний процес, а конкуренція між модерністами, консерваторами і спостерігачами;
- 4) наука — головна рушійна сила, але релігія і традиції не повинні недооцінюватися;
- 5) загальний критерій модернізації — розвиток добробуту населення;
- 6) центри модернізації можуть змінюватися і рухатися;
- 7) модернізація — нелінійний процес, вона включає в себе цикли та кризи.

З аналізу ідей теоретиків модернізації щодо характеристик модернізаційного процесу стає зрозумілим, що не існує однозначного бачення політичної модернізації. На першому етапі розвитку теорій переважала точка зору, відповідно до якої для успішної політичної модернізації необхідна демократизація політичної системи, становлення запозичених західних цінностей, зміна традиційних форм легітимації влади тощо.

Другий етап розвитку модернізаційних концепцій пов'язаний з визначенням чинників стабільності політичної системи в умовах модернізації. Теоретики виокремлюють партиципативні, інституційні, економічні, психологічні та інші чинники модернізації. На цьому етапі розвитку вперше йде мова про можливість криз у ході політичної модернізації.

Проблематика модернізаційних криз знайшла відображення й на третьому етапі розвитку концепцій модернізації. Проте основна увага

дослідників приверталась до питання про існування різних форм модернізації, в тому числі й часткових перетворень. Очевидно, що такі констатації ускладнюють визначення критеріїв модернізованості перехідних країн пострадянського простору та оцінку кризових станів, що виникають в політичних системах в процесі модернізації.

Література

1. Цаф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цаф // Социс. — 1998. — № 8. — С. 14—26.
2. Vago S. Social Change / S. Vago. — Englewood Cliffs, New Jersey : Prentice-Hall, 1989.
3. Levy M. J. Modernization and the Structure of Societies / M. J. Levy. — Princeton, 1966. — 735 p.
4. Black C. E. The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History / C. E. Black. — N.Y. : Harper Colophon Books, 1975.
5. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. — М. : Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
6. Eisenstadt S. Modernization: Protest and Change / S. Eisenstadt. — N.Y., 1966.
7. Almond G. A. Comparative politics: a developmental approach / G. A. Almond, J. B. Gr. Powell. — Boston : Little, Brown Z. co., 1966. — 348 p.
8. Растой Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растой // Полис. — 1996. — № 5. — С. 5—15.
9. Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East / D. Lerner. — New York, London, 1965.
10. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. — М. : Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с.
11. Rueschemeyer D. Partial modernization // Explorations in general theory in social science: essays in honor of Talcott Parsons / Ed. by J.C. Loubser et al. N.Y., 1976. — Vol. 2. — P. 756—772.
12. Инглетарт Р. Модернизация и постмодернизация / Р. Инглетарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. — М. : Academia, 1999. — С. 261—291.
13. Фурс В. Н. «Критическая теория позднего модерна» Энтони Гидденса / В. Н. Фурс // Социологический журнал. — 2001. — № 1. — С. 44—73.
14. Штомпка П. Социология социальных изменений ; пер. с англ. / П. Штомпка / [под ред. В. А. Ядова]. — М. : Аспект-Пресс, 1996. — 416 с.

Определяются общие характеристики теорий политической модернизации на разных этапах их развития. Акцентируется внимание на факторах стабильности и месте кризисных явлений в модернизирующихся политических системах.

Ключевые слова: *политическая модернизация, теории модернизации, кризисы модернизации, факторы политической модернизации.*

Defines the general characteristics of the theories of political modernization in different stages of their development. Focuses on the factors of stability and place of the crisis phenomena in the модернізуючихся political systems.

Key words: *political modernization, the theory of modernization, crises modernization, the factors of political modernization.*

Чемшиг Дмитро Олександрович — здобувач кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету.

Рецензент: проф. Новакова О. В.